

ROMA KÖZÖSSÉGEK MEXIKÓBAN

SZENTE VARGA MÓNIKA

Jelen tanulmány a mexikói romákról íródott; földrajzilag egyetlen országra koncentrált, időben viszont átfogó jellegű, megtalálható benne a múlt-jelen-jövő hármastagolása.¹ Vizsgálódásunk tárgya lesz az amerikai romák eredete – azaz a kontinensre, s főképp Mexikóba érkezésük –; aktuális helyzetük, elsősorban gazdasági és vallási beilleszkedésük és a jövőre vonatkozó kilátások. A roma kifejezést az antropológus Koen Peeters Grietens meghatározása alapján használjuk; azaz a roma „transz-territoriális, töredezett identitású nép tagja, amely kisebbségben él, közös eredettel és részben közös múlttal rendelkezik, s akiknek ősei valószínűleg a régi Indiából származtak, ahonnan kb. a 10. századtól csoportokban elvándoroltak, elsősorban Európába, illetve a világ más tájaira”².

Múlt

Amerikában már évszázadok óta élnek romák. Jövetelükkel kapcsolatban kronologikusan három, egyre intenzívebb érkezési hullámról szokás beszélni. Az első gyarmati korban, a második az 1890 és 1914 közötti időszakban, a harmadik és egyben utolsó hullám pedig a húszas években zajlott.

A gyarmati időszakban Új-Spanyolországba részben olyanok érkeztek, akik a gyarmati hatóságok előírásainak eleget tettek, részben pedig olyanok, akiket ma illegális bevándorlóknak minősítenénk. Akkoriban a *llovidos* szóval illették őket, ami kicsit talán hasonlít a mostani *mojados*³ kifejezésre. „A *llovidos* többféle módon próbálták a gyarmati hatóságok eszén túljárni; nevet, családnévet változtattak, hamis okmányokat vásároltak, bürokraták vagy nemesek szolgálóinak adták ki magukat, esetleg más országok gyarmatainak keresztül jutottak spanyol területekre.”⁴ Számuk bizonyára nagy lehetett, hiszen elsősorban olyan személyekről van szó, akiknek távoznuk kellett, mert Spanyolországban üldözték őket. Ilyenek a zsidók, akik 1492-ben kerültek kiutasításra; a mórok, akik 1502-ben jutottak hasonló sorsra, vagy a 17. század elején elűzött moriszkók. Spanyolországban 1499-ben látott napvilágot az első cigányellenes törvény, s az ezt követő mintegy 200 év a tolerancia teljes hiányával jellemezhető.⁵ A hatalom ebben az esetben elsősorban az erőszakos asszimilációra törekedett, de emellett létezett az az elképzelés is, hogy a megoldás a romák Spanyolországból Amerikába küldése lenne. Fontos azonban megemlíteni, hogy a spanyol uralkodók nem deportálták roma alattvalóikat Amerikába, sőt, ellenkezőleg, megtiltották belépésüket az Újvilágba. Azonban igenis érkeztek romák az amerikai kontinensre, mégpedig Portugáliából, hol számuk éppen a spanyolországi üldözések miatt nőtt meg. A deportált romák nem feltétlenül maradtak Brazíliában – bár számuk még ma is jelentős, csaknem 1 millióra becsülhető –, hanem egyes csoportok Közép-, illetve Észak-Amerika felé vándoroltak.

A 19. század végétől a huszadik század elejéig tartó, mintegy 30 éves időszakban újból jelentős roma népesség érkezett Amerikába. Oka az Oszmán Birodalom európai területeinek összezsugorodása. „A keresztény Európa által annyira megbélyegzett

szabad költözködés, valamint a különböző régiók közötti belső vándorlás valószínűleg gyakori és elfogadott volt a Birodalomban, és talán éppen ezért maradtak ott a romák.”⁶ A 19. század második fele azonban nagy változásokat hozott. 1878-ban, egy orosz-török háborút követően a Berliini Kongresszus keretében Bosznia-Hercegovina az Osztrák-Magyar Monarchia igazgatása alá került; a bolgárok részleges autonómiát kaptak; Szerbia, Montenegró és Románia pedig függetlenedtek a Portától. Az új államok létüket jórészt „Európa beteg embere” gyengélkedésének köszönhették. Ugyanakkor fontos tényező volt az egyre izmosodó nacionalizmus is. Azaz, a nacionalizmus egyfelől nagyon pozitív szereppel bírt, hiszen egyesítette az embereket a függetlenség zászlaja alatt, másfelől viszont volt bizonyos kirekesztő jellege is, mivel nehezen tűrte a máságot, legyen az etnikai, vallási, stb., s így leendő viszályok forrásává vált. (Talán nem felesleges ennél a gondolatmenetnél emlékeztetni arra, hogy a Balkánon a vallási és etnikai határok gyakran egybeesnek.) A huszadik század elejére a régió Európa puskaporos hordójává lett; csak a legismertebb konfliktusokat említem: boszniai válság (1908) és a balkáni háborúk (1912-13). Az általános feszültség, a fegyveres összeütközések, az erőszak terjedése, a bizonytalanság és a lakosság többletterhei – sorozás, esetleges rablások vagy rekvirálások, és a szokásos gazdasági és kereskedelmi tevékenységek megszakadásából adódó nehézségek –, sokakat otthonuk elhagyására késztettek. Ez a balkáni *exodus*, amelyben a romák aránya minden bizonnyal jelentős lehetett, időben egybeesett a Magyar Királyságból való tömeges emigrációval. A kivándorlók az Amerikai Egyesült Államokba igyekeztek, a romák úgyszintén. Talán őket is csábította az ígéretek földje, másrészt az emigránsokkal történő utazás a legkézenfekvőbb megoldásnak bizonyult a gyors távozásra, hiszen ennek a kivándorlásnak már megvolt a maga kialakult útvonala és formája. Ráadásul az Amerikai Egyesült Államokban ez idő tájt még tárt kapuk várták az érkezőket, azaz nem voltak belépési kvóták. A második roma migrációs hullám célországa tehát az USA volt, s ez az 1880 és 1914 közötti mintegy harminc év alapozta meg a jelenlegi, kb. 1 millióra becsülhető roma népességet. Egyes csoportok azonban nem maradtak az országban, hanem dél fele Mexikóba vándoroltak, ahol a már gyarmati időszakban érkezett romákat találták.

A harmadik roma migrációs hullám az 1920-as években indult Európából a tengerentúlra. Az első világháborút követő súlyos gazdasági és politikai válságok a kelet-közép-európai régióból való elvándorlásra ösztönöztek. A legfontosabb tényező azonban az egyre erősödő nacionalizmus, s általában a máság növekvő elutasítása volt. A képlet tehát hasonló a 19. század második harmadához; új államok jelennek meg a régióban s ez kivándorlási hullámot idéz elő. A helyzet a húszas években azonban mégis csak egy kicsit más. Míg a 19. században a kisebbségeket elsősorban asszimilációs politikával próbálták a kormányok láthatatlanná tenni, eltüntetni, addig a huszadik században társult ehhez egy bizonyos emigrációs politika is, amely a nemkívánatos népességet távozásra, azaz kivándorlásra próbálta bírni, ígéretekkel, propagandával, esetleg erőszakkal. A célterületek közt szerepelt Latin-Amerika is. Latin-Amerika már csak azért is érdekessé vált a húszas években, mert az Amerikai Egyesült Államok belépési kvótákat vezetett be 1921-ben, amelyeket 1924-ben tovább szigorított. Ez a kelet-közép-európaiak bevándorlását ellehetetlenítette. Sokan úgy vélték, hogy ha Európából nem is, de egy USA-hoz közeli államból bizonyosan sikerül álmaik országába eljutniuk, így Kubába, illetve Mexikóba utaztak, eredetileg átmeneti megoldásként, aztán később ezen országok többek végleges otthonává lettek.

Az 1920-as években tehát a romák már nem az Amerikai Egyesült Államokon keresztül, hanem közvetlenül érkeztek Mexikóba, bár nem feltétlenül kívántak ottmaradni. Elsősorban a Magyar Királyság elcsatolt területeiről származtak, de Jugoszláviából, Csehszlovákiából és Romániából indultak, s elviekben ezen országok papírjaival rendelkeztek. Az 1926-ban bevezetett új mexikói migrációs törvény által létrehozott *Registro Nacional de Extranjeros* rendszerében – amelyben a bevándorlók egyénileg kerültek nyilvántartásra – a romák jelenléte azonban minimális, ami arra utal, hogy az illegális bevándorlás jelentős lehetett, illetve hogy az érkezők többsége a húszas évek első felében lépett a mexikói partokra, s később nem regisztráltatta magát a helyi hatóságoknál.⁷

Jelen

A világ romái – az Unión Románi szerint kb. 12 millió fő⁸ – javarészt Európában élnek. Az amerikai kontinens esetében Claudia Andrea Rojas Venegas és Juan Carlos Gamboa Martínez kutatók 4 millió főt emlitenek;⁹ 1 milliós roma népességgel számolnak az Amerikai Egyesült Államok, 800.000 fővel Brazília és 300.000 fővel Argentína esetében. A maradék kb. 2 millió személy pedig az amerikai kontinens más országai között oszlik meg. Jelentős roma közösségekkel rendelkezik Ecuador, Chile, Guatemala, Honduras, Kolumbia, Puerto Rico, Salvador, Uruguay és Mexikó is. Az INEGI¹⁰ ez utóbbi esetben 15.850 főt, a szerzőpáros 100.000-et¹¹ ír, míg más még a becslés látszatát is kerüli. „Az ott élő romák száma valódi rejtély. Csak annyit tudunk, hogy [Mexikóban] minden európai roma csoport jelen van.”¹² Az is biztos, hogy országban jellemző erőteljes centralizáció ellenére a többség nem Mexikóvárosban él. Egy 2008-as roma forrás csak 1.200 családdal számol a fővárosban, amelyek – állítása szerint – elsősorban *Ciudad Satélite*,¹³ *Cuautitlán Izcalli*¹⁴ és a *La Condesa*¹⁵ negyedekben élnek.

Lakóhelyeik alapján tehát a mexikóvárosi romák a fővárosi közép- illetve felső-középosztályba sorolhatók. Veltük ellentétben a vidékiek, és különösen a továbbra is nomadizálók, gyakran a szegénységküszöbön vagy az alatt élnek. Tehát közöttük is, mint a mexikói társadalomban általában, óriási a polarizáció. Ez pedig arra utal, hogy gazdasági beilleszkedésük csak részben volt sikeres. Sürgető lenne tehát a gazdasági integráció vizsgálata, hiszen így magyarázatot kaphatnánk arra, hogy a mexikói romák miből élnek, miért alakultak ki és léteznek szinte áthidalhatatlan különbségek közöttük, sőt, talán fény derülne a gazdasági szféra egyéb, például kulturális hatásaira is, hiszen ez az a terület, ahol a romák leginkább kapcsolatba kerülnek a nem roma külvilággal, s ahol a legtöbb külső hatás éri őket. Sajnos, ezen elemzésekhez jelenleg nem áll rendelkezésre elegendő adat. Elmondható azonban, hogy a mexikói romák többségükben a kereskedelmi és szolgáltató szektorokba illeszkedtek be a mexikói gazdaságon, illetve feketegazdaságon belül. Ez utóbbi egyébként az ország aktív keresőinek egyharmadát foglalkoztatja.¹⁶ A romák egyrészt hagyományos foglalatosságait üzik, mint például a lókereskedés, bádogosság, fémművesség, cirkuszi mutatványozás és jóslás, másrészt ezek mellett az adott kornak megfelelő, állandóan változó megélhetési formákat alakítottak ki. Ilyen volt a múlt században a vándor-mozi, amit ők vittek Mexikó-szerte. Amikor ez a televízió és a video térhódításával eltűnt, egyesek visszatértek a hagyományos szakmákhoz, mások pedig, mai kifejezéssel élve, profilt váltottak. Jelenleg Mexikóban a romák gyakori foglalatossága például

a mozizást és lókereskedést részben felváltó gépjármű-adásvétel. Összességében elmondható, hogy kedvelik az aránylag nagy függetlenséget biztosító, esetlegesen sok utazással járó kereseti lehetőségeket, és csak elvétve vállalnak olyan munkát, ahol alkalmazotti viszonyba kerülnének.

A vallási integráció esetében többen rámutattak már arra, hogy a roma kisebbség általában hasonló az adott területen élő többséghez, legyen ez mohamedán, keresztény, vagy más vallású. Mexikóban a romák tehát – legalábbis részben – katolikusokká lettek, s igen népszerűnek számít körükben a Guadalupei Szűz, illetve a katolikus egyház által el nem ismert, de Észak-Mexikóban szentként tisztelt Jesús Malverde¹⁷ kultusza. A mexikói, és általánosságban latin-amerikai katolikus hegemoniát a huszadik században a kereszténység más formáinak térhódítása kérdőjelezte meg. Ezek közül a pünkösdizmus bizonyult a legerősebbnek. „Az 1900-ban még a semmiből indult mozgalom 1987-re az összkereszténység 21 százalékát tette ki, és növekedése ma is exponenciális jellegű.”¹⁸ Valószínűsíthető – írja Allan Anderson, birminghami egyetemi professzor – hogy a világ pünkösdistáinak a fele Latin-Amerikában él, 2000-ben kb. 141 millióan lehetnek.¹⁹ A romák körében a mozgalom megjelenését Clement Le Cossec bretoni lelkészhez köthetjük, aki 1952-ben hozta létre a *Mission Evangelique des Tziganes et des Forrains de France*-t. Hamar követőkre lelt, akik a tengerentúltra is elvitték tanait. Mexikóban roma pünkösdista templom szerveződött a főváros Cuauhtlán Izcalli és Colonia del Valle negyedeiben és Tlaxcala állam hasonló nevű fővárosában is. Az új egyház egyre népszerűbb, nemcsak a mexikói, hanem az európai romák körében is; a francia és spanyol romák több mint egynegyede csatlakozott már a pünkösd-karizmatikus mozgalomhoz.²⁰ Kérdés persze, hogy a romák csatlakozása minek tulajdonítható; egy világméretű változást követve igazodnak a domináns ághoz – ahogy ezt évszázadokon keresztül tették –, vagy végre megtalálták azt az egyházat, ami nekik szól, hiszen aktuális problémáikra próbál megoldásokat találni, s közösségeikben roma lelkészekkel, roma nyelven prédikál.

Az általános ismertető után – mellett – mindenképpen szükséges a roma szó illetve a roma csoportokat megjelölő kifejezések elemzése. Mexikóban a roma (spanyolul *Rom*) szó nagyon ritka, a romákra általában a *gitano* (cigány), *húngaro* (magyar) vagy *bohemio* (bohémiai, azaz cseh) megjelölést alkalmazzák. Bár régóta használatban vannak – már a gyarmati kortól –, egyik sem helyes. Még az oly gyakori *gitano* sem, hiszen az *egiptano*, azaz egyiptomi szóból ered, s tévesen, a romák egyiptomi eredetére utal. A *bohemio* és *húngaro* szinonimák valószínűleg szintén a gyarmati időszak termékei, s európai eredetűek.²¹ Az *húngaro* a gyakoribb, hiszen az *húngaro-gitano* azonosság a huszadik század húszas éveiben a kelet-közép-európai romák jelentős kivándorlásával megerősítést kapott. Többségükben az elcsatolt területekről távoztak, részben pedig Magyarországról. Szinte mindannyian a Magyar Királyság területén születtek, s sokan tudhattak magyarul is. Így talán nem is annyira meglepő, hogy a világban magyarokként lettek ismertek. Bernard Leblon²² spanyolországi cigányokról írott könyvében olvasható, hogy a húszas években új roma csoportok érték el az országot, akiket, megkülönböztetésül, még a helyi, spanyol romák is *húngaros*-nak, azaz magyaroknak neveztek.²³ A roma hullám még ebben az évtizedben elérte a mexikói partokat is.

A cigányok 1922-ben érkeztek az országba, amikor [Álvaro] Obregón volt az elnök. Munkaerőt kért az európai államoktól a mexikói mezőgazdaság számára, s válaszként a magyar kormány ezeket a nomádokat küldte, akik nem ismerték a földművelést.²⁴

Idővel az *húngaro-gitano* azonosság fordítva is működni kezdett. Mexikóban, sőt általában Latin-Amerikában nemcsak a cigányokra mondják azt, hogy *húngaro*, hanem a magyarokat is gyakran nevezik és gondolják *gitano*-nak, azaz cigánynak.

Volt nappalim, ebédlöm és a gyerekeknek egy szoba. Egyszer az iskolából eljött látogatóba egy tanár és azt kérdezte: „Maga Magyarországról való?” „Igen”, válaszoltam. „Nem csinálna nekem...?” [Az úr valószínűleg tenyérjérlést szeretett volna.] Azt hitte, cigány vagyok.²⁵

Vive como húngaro, mondja a szólás. Szó szerint: úgy él, mint a magyar. de ez valójában azt jelenti, hogy egyik helyről a másikra vándorol, azaz nomadizál, mint a cigányok.

Visszatérve a cigány (*gitano*) szóra, ez nem csak embereket jelölhet, hanem lehet jelző is. Az „elszegényedett”, „peremre szorult” kifejeések szinonimája. Éppen ezért lehetséges, hogy míg Mexikóban a magyarok cigányok, addig néhány magyar útleírásban a mexikóiak, elsősorban a mexikói indiánok azonosítatnak a cigányokkal. Ezt tette például a mexikói nemzeti színház belső dekorációján dolgozó Maróti Géza iparművész és építész. „Mexiko régi urainak [...] leszármazottai a mint említettem, szomorú cigánysoron élnek. Idejétmúlt ősi guggolásban ülnek – vállukon az általvetős szőttessel a földputrik előtt, ahová őket a város kiszorította.”²⁶ Hasonló párhuzamot vont a mexikói roma énekes- és táncosnő, Lilia Zellet, amikor arról kérdezték, hogy a romák, az indiánokhoz hasonlóan, öslakosoknak tekinthetők-e. „Igen” – válaszolta – „mert mi is szegény, peremre szorult nép vagyunk. Itt [azaz Mexikóban] születünk és ugyanolyanok vagyunk, mint bármely mexikói. Senki sem hasonlít jobban egy józan mexikóira, mint a részeg cigány.”²⁷

Jövő – Az identitás vállalása, a „láthatóság felé vezető út.”²⁸

Úgy tűnik, az amerikai romák száma a közeljövőben nem fog újonnan érkezőkkel növekedni, földrajzi elhelyezkedésük azonban bizonyára átalakul. Közép-Amerikából a természeti katasztrófák, a szaporodó népesség és a fokozódó nyomor a kontinens más részei felé, elsősorban északra szorítják majd őket. Mexikóban tehát növekvő roma populációra lehet számítani.

Az első amerikai roma szervezet 1987-ben jött létre; alapítása Mio Vasite brazil hegedűművészhez köthető.²⁹ Mexikóban ezt az önszerveződést nemcsak a létszám és a kilométerek gátolták és gátolják, hanem bizonyos félelem is. Sokan emlékeznek még a hetvenes években az ún. piszkos háborúra,³⁰ azaz a Mario Arturo Acosta Chaparro tábornok³¹ nevéhez fűződő roma üldözésekre elsősorban Veracruz és Guerrero államok területén. A tábornok már nem aktív, de jelenleg is él, sőt 2007

nyara óta szabadlábban van. Ha félelemről beszélünk, akkor mindenképp ki kell térni a romák fegyveres belső konfliktusára is, amely a Yankovich, Julupesty és a Luvinoff családok között az 1940-es években zajlott, a mexikói, sőt egyesek szerint a mexikói és közép-amerikai romák feletti vezető szerepért, s a Luvinoffok győzelmével végződött. Most, hatvan évvel később, a harc a leszámrazottak között újjáéledt.³² Természetesen mindezek bénítólag hatottak az összefogást igénylő önszervezésre, azonban mégis létrejött és jelenleg is működik a *Centro Virtual de Estudios Gitanos de México* csoportosulás, amely az amerikai csúciszervezet, a SKOKRA³³ tagja. Ez a „láthatóság felé vezető út” fontos mérföldköve. Ez az út egyrészt az érdekvédelmi, kulturális és egyéb szervezeteken keresztül vezet, másrészt a hagyományok ápolása, gyűjtése, őrzése és átadása által, nemcsak a roma közösségeken belül, hanem kívül is. Ebben a folyamatba illeszkedik be az a két kisebb kötet, amely a mexikói roma közösségek életét szemlélteti. A kilencvenes évek végén jelent meg a *La Gente del Viaje* (Az utazás népe), majd 2001-ben a *La lumea de noi*. Ez utóbbi a helyi ludar cigányokat mutatja be, elsősorban a fotográfus Lorenzo Armendáriz García³⁴ lencséjén keresztül, akinek felvételei 2004-ben Magyarországra is eljutottak egy budapesti kiállítás³⁵ keretében. A látogatók így lehetőséget kaptak arra, hogy közelebbről megismerhessék a mexikói roma kultúra egy szeletét, s biztosan sokaknak feltűnt, hogy a távolságok ellenére a problémák nem is olyan különbözőek. Éppen ezért a magyarországi roma kérdésben segíthet a latin-amerikai roma közösségek életviszonyainak megismerése.³⁶

Jegyzetek

¹ Az ötletet a „kolumbiai romák múltja, jelenje és jövője” című 1998-as kolumbiai műhelyszeminárium adta.

² PEETERS GRIETENS, Koen: *Los Rom en Ecuador y en el Sur de Colombia. Una primera aproximación a su organización social y relación con la sociedad mayoritaria* (Romák Ecuadorban és Dél-Kolumbiában. Szociális szerveződésük és viszonyuk a többségi társadalomhoz), szakdolgozat, Barcelona, Universidad Autónoma de Barcelona, 2004.

³ Mexikóból az Amerikai Egyesült Államokba illegálisan belépő kivándorló.

⁴ PEETERS GRIETENS, p.11.

⁵ LEBLON, Bernard: *Los gitanos de España*, Barcelona, Gedisa, 2001, pp.22-41.

⁶ PEETERS GRIETENS, p. 27 (Crowe, D.: *The Gypsies of Eastern Europe*, London, M. E. Sharpe Inc., 1991 alapján).

⁷ Az 1990-es években Jugoszlávia fegyveres felbomlása újabb roma kivándorlási hullámot váltott ki a Balkánon. Ennek hullámai azonban elsősorban Európát érték, a Mexikóba érkezettek aránya minimálisnak tekinthető.

⁸ <http://www.unionromani.org>.

⁹ ROJAS VENEGAS, Claudia Andrea – GAMBOA MARTÍNEZ, Juan Carlos: *La Kriss romani, un sistema transnacional de ejercicio de un derecho*, en: <http://utopiaverde.org/modules.php?name=News&file=article&sid=405>, letöltve 2008. június 17-én.

¹⁰ *Instituto Nacional de Estadística y Geografía*.

¹¹ 2000-es népszámlálás adatai, en: <http://es.wikipedia.org/wiki/Gitano#Internacional>, letöltve 2008. szeptember 30-án. Természetesen ez jóval alábecsüli a roma népességet, hiszen sokan – főleg a hatóságok előtt – titkolni próbálják eredetüket.

¹² FERNÁNDEZ BERNAL, Jorge M.: *Los Rom en las Américas*, en: <http://www.web4desi.com/Articles/36-ArticlesbyJorgeMFernandezBernal/53-los-rom-en-las-americas>, letöltve 2008. szeptember 30-án.

¹³ Naucalpan de Juárez település része, Mexikóváros agglomerációs övezetéhez tartozik.

¹⁴ Település Mexikó államban. Ciudad de Satélitéhez hasonlóan, Mexikóváros északi agglomerációs övezetéhez tartozik.

- ¹⁵ Mexikóváros központi negyedeinek egyike, mely kávézóiról, galériáról, s általánosságban pezsgő kultúrális életéről ismert.
- ¹⁶ AGUILAR CAMÍN, Héctor: México: *La ceniza y la semilla*. México, Ediciones Cal y Arena, 2000, p.62.
- ¹⁷ Állítólagos észak-mexikói bandita, akit a hatóságok a huszadik század elején elfogtak és kivégeztek. Egyfajta sinaloi Robin Hoodként tartják számon, akihez gyakran folyamodnak az utazók, a minstelének és a törvényen kívül rekedtek. Az Egyesült Államokba tartó kivándorlók közül is sokan kerik közbenjárását.
- ¹⁸ RUFF Tibor: *Keresztény megújulási mozgalom*, in: *Hetek*, Budapest, II. évf. 10. sz., 1998. március 7., in: www.epa.oszk.hu/00800/00804/00004/53829.html - 8k, letöltve 2008. október 3-án.
- ¹⁹ ANDERSON, Allan: *An Introduction to Pentecostalism: Global Charismatic Christianity* (Bevezetés a pünkösdzizmushoz: Globális karizmatikus kereszténység), Cambridge, Cambridge University Press, p.63.
- ²⁰ *Ibid*, p.96.
- ²¹ Lásd TORBÁGYI, Péter, *Gitanos húngaros en América Latina*, en: ANDERLE, Ádám (ed.), *Acta Hispanica*. VIII, Szeged, 2003, pp.173-180.
- ²² A perpiñani egyetem professzora, cigányságnkutató.
- ²³ LEBLON, p.78.
- ²⁴ BONFIL BATALLA, Guillermo (comp.), *Simbiosis de culturas. Los inmigrantes y su cultura en México*. México, FCE-CONACULTA, 1993, p.394. [Fordítás Sz. V. M.]
- ²⁵ Universidad Hebrea de Jerusalén-Asociación Mexicana de Amigos de la Universidad Hebrea de Jerusalén, A.C., Archivo de Historia Oral, Mexikóváros: Alicia Gojman de Baekal interjúja Carlota Fcherrel, Mexikóváros, 1989. április 20. [Fordítás Sz. V. M.]
- ²⁶ Maróti Géza emlékiratai, en: *Lapis Angularis*, IV, Budapest, Magyar Építészeti Múzeum, 2002. p.196.
- ²⁷ <http://conaculta.gob.mx/saladeprensa/index.php?>, letöltve 2008. június 8-án. [Fordítás Sz. V. M.]
- ²⁸ Lorenzo Armendáriz García.
- ²⁹ ARMENDÁRIZ GARCÍA, Lorenzo: *El Pueblo Rom de América: un camino para ser visibles. Breve historia, y el porqué de la invisibilización*, en: <http://www.geocities.com/heartland/acres/1142/articulos/rom.htm>, letöltve 2008. június 8-án.
- ³⁰ RONQUILLO, Víctor: *Una historia oculta de la guerra sucia contra los gitanos*, en: <http://www.etniasdecolombia.org/actualidadetnica/detalle.asp?cid=5713>, letöltve:2008. június 8-án.
- ³¹ Drogkereskedelemmel, pontosabban a Juárez-kartellel való kapcsolatai miatt börtönbe került, ahonnan mintegy 6 év után, 2007 júliusában szabadult.
- ³² A világhálón számos cikk foglalkozik ezzel a témával. Például FERNÁNDEZ, Rubelio: *Ejecutan a hija del patriarca de los gitanos*, en: *El Universal*, Mexikó, 2005. november 21., en: <http://www.eluniversal.com> (letöltve:2008. június 8-án), *Guerra de Gitanos en México*, en: www.reforma.com/justicia/articulo/595108 (letöltve:2008. június 8-án), és *Chinguere: Guerra de Gitanos en México*, egcampillo.blogspot.com/2005/11/guerra-de-gitanos-en-mxico.html - 107k (letöltve:2008. június 8-án).
- ³³ *Saveto Katar le Organizatsi ay Kumpeniyi Rromane anda l'Americhi*
- ³⁴ Szül.: 1961, Matamoros.
- ³⁵ *Állandóan úton* címmel nyílt meg a Mai Manó Házban.
- ³⁶ Szeretném megköszönni a PROROM hatatos segítségét a tanulmányhoz szükséges adatok beszerzésében.